

Die erediens as instrument in gemeentebou – toegespits op die Gereformeerde Kerke in Suid-Afrika

F.W. Leuschner & B.J. de Klerk
Skool vir Kerkwetenskappe
Potchefstroomse Universiteit vir CHO
POTCHEFSTROOM
E-pos: Leuschner@absamail.co.za
kwsbjdk@puknet.puk.ac.za

Abstract

Worship service as instrument in congregation-building – focused on the Gereformeerde Kerke in Suid-Afrika

In this article worship service as an instrument in congregation-building is investigated – basis-, meta- and practical-theoretically. Congregation-building is defined as the unique ministry by which the community of believers is led to become what they as believers have already become through Christ. Congregation-building is concerned with growth in three relationships, that is, the relationship between the believer and God, the relationship between the believer and his fellow believers and the relationship between the believer and the world. It is concluded that worship service implies a meeting of God and his covenant people. Worship service therefore has a strong element of mutual building up and witness. Having undertaken a limited empirical study, it was found that the above-mentioned basis-theoretical perspectives have not been fully realized in the practice of the GKSA. Even though worship service is experienced as a meeting with God, the dialogical and corporate character of the service, as well as the mutual building up and the relationship with the world, is neglected. Practice-theoretical guidelines are given to rectify this situation by bringing practice closer to theory. The equipping of the believer as well as of the pastor is identified as major concerns. The establishment of a liturgical service group is thus encouraged. The final conclusion is that worship service has a cardinal role to play in congregation-building.

Opsomming

Die erediens as instrument in gemeentebou – toegespits op die Gereformeerde Kerke in Suid-Afrika

In hierdie artikel word die erediens basis-, meta- en praktykteoreties ondersoek as instrument in gemeentebou. Gemeentebou is gedefinieer as die unieke bediening waardeur die gemeente begelei word om te word wat die gelowiges reeds deur Christus is. Gemeentebou handel oor drie verhoudings, naamlik die verhouding van die gelowige tot God, die verhouding van die gelowige tot ander gelowiges en die verhouding van die gelowige tot die wêreld. Die gevolgtrekking word gemaak dat die erediens primêr 'n korporatiewe ontmoeting met God en met mekaar is. Die erediens het daarom 'n sterk element van onderlinge opbou, maar ook van getuienis. Daar is deur 'n beperkte empiriese studie bevind dat hierdie basisteoretiese perspektiewe nie ten volle in die praktyk van die GKSA verwerklik word nie. Hoewel die erediens as 'n ontmoeting met God ervaar word, word die dialogiese en korporatiewe aard van die erediens, sowel as die onderlinge opbou en die verhouding met die wêreld onderbeklemtoon. Praktykteoretiese riglyne word gegee waardeur hierdie situasie verbeter kan word deur die praktyk nader aan die teorie te bring. Die toerusting van die gelowige, sowel as van die predikant, is as besondere probleemareas uitgewys en die daarstel van 'n liturgiediensgroep word sterk aangemoedig. Die finale gevolgtrekking is dat die erediens 'n kardinale rol het om in gemeentebou te vervul.

1. Inleiding en metode

Gemeentebou is 'n baie aktuele navorsingsgebied (Nel, 1995:858). Die wese, doel en funksionering van die gemeente is hier ter sprake. Die wortels van gemeentebou word in die Bybel gevind. Die ongeveer 390 gevalle waar die stam van die werkwoord “om te bou” in die Ou Testament voorkom, is in die meeste gevalle beeldspraak om aan God se heilshandeling en die negatiewe sy daarvan uitdrukking te gee (Beukes, 1995:807). Die soewereine God is aan die werk. Hy bou sy volk, maar breek hulle ook af wanneer Hy dit nodig vind (Jos. 7; Jes. 5:3-7). In die Nuwe Testament word verskeie kere van die gemeente gepraat as bouwerk, gebou, huis of tempel (onder andere 1 Kor. 3 en Ef. 2). Hierdie bouwerk verrig God deur die dienswerk van gelowige mense. “Met de begrip ‘oikodomeo’ word een opbouw-activiteit aangeduid, de premar het werk van God en Christus is, en vervolgens ook het werk van apostelen en andere evangeliepredikers en van iedere christen” (Te Velde, 1989:7).

Gemeentebou kan daarom soos volg gedefinieer word:

Gemeentebou is die bediening waarbinne die gemeente opgelei en begelei word om sy wese en bestaansdoel te verstaan; self, as gemotiveerde gemeente, sy eie funksionering te evalueer; doelwitte vir sy doelgerigte funksieervulling te formuleer en op beplande wyse te bereik; self, soos nodig, op 'n voortgaande basis strukture, wat die heilshandeling van die drie-enige God in kerk en wêreld dien, vir die gemeentelike funksionering te ontwikkel (Nel, 1994:14).

Gemeentebou kan nie reg verstaan of reg onderneem word indien daar nie erns gemaak word met die totale bediening in diens van die kommunikasie van die evangelie nie. Gemeentebou staan nie net in verband met die doel van die gemeente nie, maar dit is direk diensbaar aan die doel van God met die kerk. In gemeentebou gaan dit daarom dat die gemeente begelei word tot effektiewe doelervulling (Van der Merwe, 1999:393).

Gemeentebou gaan om begeleiding tot insig in die wese van die gemeente – insig daarin dat die gemeente primêr 'n gemeenskap van diensbetoning is. Gemeentebou gryp daarom baie sterk terug op wat die erediens is en wat daar gebeur of behoort te gebeur (Nel, 1994:37-38). Die erediens is nie 'n statiese begrip of gebeurtenis nie, maar 'n dinamiese ontmoeting van God met sy volk. Deur God se inisiatief maak Hy dit vir die volk moontlik om Hom te ontmoet en met mekaar in 'n ontmoeting byeen te kom. Die erediens is gesamentlike aanbidding – die geleentheid waarop die gelowiges saamkom om te aanbid (Vorster, 1996:89). Die klem val op aanbid as vertikale handeling en op die onderlinge saamkom van gelowiges as horisontale handeling.

Vanuit die erediens word die gemeente gebou, maar dit is net so waar dat 'n gemeente wat erns maak met gemeentebou, veral ook verdieping in sy erediens sal ervaar. Kerkwees het sy mees gekonsentreerde vorm in die erediens. Daar wil die Here, op die dag wat deur Hom geheilig is, sy volk op 'n heel besondere wyse ontmoet. In die erediens vind die opbou van die gemeente mees sentraal en intensief plaas (Te Velde, 1992:14). Vanuit die koinoniale en pastorale ruimte van die erediens dien gelowiges mekaar en dien gelowiges die wêreld wat nog nie deel in die herstelde verhouding met God en met sy kinders (gemeente) nie (Nel, 1994:42).

Die grondvorm van alle bedieningsvorme is die versamelde gemeente. Alle ander vorme is variasies op die een grondvorm: gelowiges is bymekaar. Hulle beleef en beoefen hulle aanbidding van en diens aan God gesamentlik. Hierdie aksie staan vir geen oomblik teenoor die arbeid en getuienis van die enkelgelowige nie, maar *alleen wees* is geen vorm van gemeentewees nie. Gelowiges se *saamwees* is die basiese vorm van hulle gemeentewees. Hierdie *saamwees* vind basies plaas

rondom die Woord, gebed en sakrament. Wat vandag die *erediens* genoem word, staan in die middelpunt van die lewe van die gemeente (Nel, 1994:222) en in die middelpunt van die erediens staan God Drie-enig. Die erediens is en bly die kulminasiepunt van die gemeente se geestelike en godsdienstige belewenis (Hendriks, 1992:102). In 'n Protestantse gemeente is die erediens die belangrikste plek waar die geloofswêreld waarin Christene leef, sy beslag kry en in stand gehou, gevoed en gebou word (Burger, 1999a:198). Geen effektiewe gemeentebouproses kan uiteindelik geskied sonder besondere aandag aan die erediens nie.

Die oorkoepelende probleemstelling van hierdie artikel is dus: wat is die rol van die erediens in gemeentebou en hoe kan dit in die hedendaagse Suid-Afrikaanse situasie gekontekstualiseer word?

Die spesifieke vrae wat hieruit voortspruit, is die volgende:

- Wat is die rol van die erediens as instrument in gemeentebou?
- Wat is die huidige situasie met betrekking tot die funksie van die erediens in gemeentebou in die Gereformeerde Kerke in Suid-Afrika?
- Watter riglyne bied die hermeneutiese wisselwerking tussen beginsels en huidige praktyk vir 'n nuwe praktykteorie?

In die metode wat in hierdie artikel gevolg word, word aansluiting gevind by die model wat Zerfass (1974:166 e.v.) vir die Praktiese Teologie ontwerp het.

Vir die doeleindes van dié artikel word 'n basisteorie op die volgende wyse gevorm:

- Definisies van gemeentebou en die erediens word in tersaaklike vakliteratuur nagegaan.
- Twee Skrifgedeeltes word bestudeer: die Esra-Nehemia-geskiedenis en Paulus se riglyne vir die erediens (1 Kor. 11-14).
- Die situasie van die kerk gedurende die tweede eeu en die Reformasie word ondersoek in sy historiese konteks.

Hierna word die huidige praktyk in die Gereformeerde Kerke in Suid-Afrika (GKSA) aan die hand van tersaaklike vakliteratuur ontleed. 'n Bepaalde empiriese ondersoek word gedoen ten einde 'n blik op die situasie in die GKSA te verkry. In hierdie ondersoek is 'n *kwalitatiewe* metode gevolg, waar in-diepte-onderhoude, aan die hand van vooraf gestruktureerde vrae, met 'n vooraf gekose groep individue, gevoer is (vergeelyk Heitink, 1999:229).

Uiteindelik behoort praktykteoretiese perspektiewe 'n nuwe of verstellde teorie te artikuleer. Sodoende word vanuit die twee refleksiedomeine van basisteorie en situasie/werklikheid (in hermeneutiese wisselwerking) 'n nuwe praktykteorie ontwerp (Venter, 1992:42-44; 1996:198-200; Heyns & Pieterse, 1990:38-39).

2. Basisteoretiese perspektiewe op die erediens as instrument in gemeentebou

2.1 Begripsbepaling

2.1.1 Gemeentebou

“Die kerk sou nie kon wees waar hy hom vandag bevind as dit nie was dat geestelike bouwerk in gemeentes deur die eeue heen plaasgevind het nie” (Kellerman, 1993:331). Dit is maar eers onlangs dat die begrip gemeentebou en uiteindelik die vak Gemeentebou die aandag van teoloë geniet (Noordegraaf, 1990:124). Gemeentebou soos dit tans voorkom, is dan ook ten diepste 'n “vernuwingsbeweging”. Nel het 'n toonaangewende rol gespeel in die formulering van gemeentebou (vgl. Nel, 1986:3, 55; 1987:36; 1994:13-14; 1994:99). Nel maak die sinvolle onderskeid tussen gemeentebou as bediening en Gemeentebou as teologiese vak:

- **Gemeentebou as bediening**

Gemeentebou is die bediening waarbinne die gemeente opgelei en begelei word om: sy eie wese en bestaansdoel te verstaan; self, as gemotiveerde gemeente, sy eie funksionering te evalueer, doelwitte vir sy doelgerigte funksieervulling te formuleer en op beplande wyse te bereik; self, soos nodig, op 'n voortgaande basis strukture, wat die heilshandelinge van die drie-enige God in kerk en wêreld dien, vir die gemeentelike funksionering te ontwikkel (Nel, 1994:14).

- **Gemeentebou as teologiese vak** (Nel kies die benaming *oikodomiek* vir gemeentebou.)

Oikodomiek of gemeentebou is die wetenskaplike bestudering van die begeleiding van die gemeente tot: groeiende insig en verstaan van sy wese (identiteit) en bestaansdoel (teologiese hermeneutiese dimensie van die vakafdeling); voortgaande verandering of vernuwing tot funksieervulling in ooreenstemming met die gemeente se bestaansdoel (agogiese teologiese dimensie); die ontwikkeling van bedieningstrukture wat sy funksionering in lyn met sy bestaansdoel dien (morfologiese teologiese dimensie) (Nel, 1994:99).

Te Velde (1992:52) definieer gemeentebou soos volg:

Gemeentebouwerk aan coördinatie, funksionalisering en optimalisering van alles wat er in die verskillende takke van kerkelike werk gebeur. Het heeft ten opzichte van de ambtelijke vakken een ondersteunende en aanvullende functie.

Sy formele definisie wat hy elders aanstip, lui soos volg (Te Velde, 1992: 29):

Het werk dat in de christelijke gemeente gedaan wordt naar Gods opdracht en in zijn kracht om haar op te bouwen, en dat op een manier waarbij bijzondere aandacht wordt besteed aan de gaven en taken van ieder gemeentelid en aan de activiteiten in 'het middenveld', terwijl verder veel nadruk ligt op een goed georganiseerd, planmatig en doelgericht bezig zijn, met gebruikmaking van inzichten en methoden uit de menswetenschappen.

Na aanleiding van bogenoemde word die volgende werksdefinisie vir hierdie artikel gebruik:

Gemeentebou impliseer die volgende: die bediening van die drie-enige God in sy kerk waardeur Hy, deur die gebruikmaking van die kerklike dienste (predikant, ouderling, diaken), deur die gawes van elke gelowige die gemeente begelei tot vervulling van wat dit reeds in Christus is. Dit is daarom 'n aparte bediening in die kerk wat die interne én eksterne groei van die gemeente ten doel het. (Groei in volwassenheid [Ef. 4:13] én getal [Hand. 1:8]).

Gemeentebou kan saamgevat word as die unieke bediening waardeur die gemeente begelei word om te word wat die gelowiges reeds as liggaam van Christus is. Dit gaan in Gemeentebou dus om die groei in drie verhoudings, te wete die verhouding van die gelowige met God, die verhouding tussen die gelowige en medegelowiges en die verhouding tussen die gelowige en die wêreld.

Vos en Pieterse (1997:6) verstaan onder liturgie die samekoms van God se volk as hoor-, leer-, terapeutiese en feesgemeenskap. God se volk vier en ontvang in hierdie samekoms die heil wat Hy skenk. Die erediens is die amptelike samekoms van die gemeente en op gesag van God word die samekoms gelegitimeer en gekonstitueer. Uit die ontmoeting spruit die volgende handeling: die erediens as gesprek, as diens, as plek van gemeenskap, as viering, as aanbidding, as handelingsruimte en as voorspel van die komende heerlijkheid.

Vos en Pieterse (1997:16) stel verder dat die gemeente 'n kommunikasiegemeenskap is wat met die Here en met mekaar, asook met die

samelewing waarin die gemeente leef, 'n voortdurende dialoog, in 'n duursame verhouding, in 'n diepe gemeenskap verkeer. Die erediens is die hart van die lewe van die gemeente. Die hele lewe van die gemeente is soos spinnedrade in 'n netwerk van verhoudinge verbind aan hierdie sentrale punt – die erediens. Dáár is God in Christus volgens sy belofte deur die Gees op 'n besondere manier teenwoordig as lewende Here, wat sy gemeente sprekend ontmoet. Die gemeente word opgeroep tot 'n antwoord. In hierdie perspektief op die erediens binne die konteks van die gemeente as kommunikasiegemeenskap is die kommunikatiewe handeling in die erediens sentrale handeling wat in die praktiese teologie bestudeer word (Vos & Pieterse, 1997:16).

2.2 Basisteoretiese afleidings uit Esra-Nehemia

Uit die nagaan van die liturgiese en gemeentebou-elemente uit die herstel van die kultuslewe en die lê van die tempelfondamente (Esra 3), die voltooiing en inwyding van die tempel (Esra 4-5), die voorlesing van die wet (Neh. 7:73-8:13), die viering van die Loofhuttefees en die verootmoediging en boete van Nehemia (Neh. (8:14-9:37; vgl. Leuschner, 2001:14-19) kan die volgende afleidings gemaak word:

- Die erediens is 'n *ontmoeting van die volk met God*. In hierdie ontmoeting kom God aan die woord – 'n handeling waarop die volk reageer. Die erediens is dus 'n tweerigtinggesprek met God as inisieerder. Die aanbidding van God in die erediens staan sentraal in die lewe van die gelowiges. Die erediens is 'n fees, maar sluit ook die elemente van treur, verootmoediging, hartseer en verduideliking in.
- Elkeen het 'n bydrae om te lewer en moet betrokke wees. Elke individu is belangrik in die gemeente. Tog gaan die erediens primêr om 'n *korporatiewe ontmoeting tussen God en sy volk – 'n ontmoeting waarin elke gemeentelid 'n rol het om te speel* en dan nie slegs as waarnemer of toeskouer nie, maar as volwaardige deelnemer.
- Om geloofsgenootskap te wees, om kerk te wees, is nie 'n saak vir 'n dig geslote groep alleen nie. Almal wat die onreinheid van heidense nasies afgesweer het en saam die Here soek, het deel aan die fees van die erediens. 'n Wesenlike element van gesamentlike aanbidding is die *getuienis na buite*. Slegs dié wat die Here dien, word toegelaat tot die fees.
- *Elke liturgiese handeling moet 'n sinvolle funksie hê*. Liturgiese handeling mag nie leë, inhoudlose vorme wees nie. Daar moet gewaak word teen sekere liturgiese handeling (byvoorbeeld wanneer die geloofsbelydenis en Wet voorgehou word) wat onnadenkend afgehandel word.

- Die bestaan en voortbestaan van die gemeente is in die hande van die Here. Sonder Hom sal daar geen gemeente wees nie en daarom is gemeentebou ook van Hom afhanklik. Uiteindelik is *gemeentebou 'n aktiwiteit van die Almagtige God.*

2.3 Basisteoretiese afleidings uit 1 Korintiërs 11-14

Die nagaan van 1 Korintiërs 11-14 belig die volgende elemente wat op die verhouding tussen liturgie en gemeentebou toegespits is: onreëlmatighede by die Nagmaal (1 Kor. 11:17-34), die gawes van die Gees en die kerk as liggaam van Christus (1 Kor. 12), die liefde as leidende beginsel (1 Kor. 13) en profesie, gebed, sang en orde in die erediens (1 Kor. 14). Wanneer hierdie elemente uit 1 Korintiërs 11-14 bestudeer word, kan die volgende afgelei word (vgl. Leuschner, 2001:22-27):

- In die erediens moet die eenheid in geloof sterk beleef en versterk word. Die gelowiges is 'n eenheid deur die werking van die Heilige Gees en daar mag nie klasverskille of groepsvorming wees nie.
- Die verskeidenheid word ook beklemtoon. Elke gelowige het gawes ontvang om te gebruik tot voordeel van almal. In die erediens moet gelowiges gelyke sorg vir mekaar dra. Dit gaan in die erediens nie net om elkeen se individuele versterking nie, maar ook om die gemeenskaplike opbou. Die liefde moet al hierdie handeling stuur en daarom moet alles in die erediens uit liefde, in liefde en met liefde gedoen word.
- Die erediens het die opbou van die gemeente ten doel en daarom moet gestreef word na die gawes wat die opbou van die gemeente dien, veral die gawe van profesie.
- Gebeurtenisse in die erediens moet verstaanbaar vir die gemeente wees.
- Die voorwaarde vir opbouende, onderrigende, inspirerende en betekenisvolle sang is dat die gemeente 'n Geesvervulde gemeente moet wees (De Klerk, 1987:71). Sang en gebed speel 'n belangrike rol in die opbou in die erediens.
- Die erediens moet só wees dat ongelowiges wat dit binnekom, dit verstaan en geraak word deur dit wat gebeur. So het die erediens ook 'n evangeliserende dimensie. Dié kenmerk van die erediens impliseer: Waarlik, God is hier by julle.
- Elkeen het 'n bydrae om te lewer wanneer die gemeente in die erediens saamkom.
- Die erediens moet ordelik verloop; alles wat gebeur, moet gepas en ordelik wees.

- Die erediens gaan nie teen die algemeen aanvaarde samelewings-norme in nie, maar pas daarby aan.

2.4 Basisteoretiese afleidings ten opsigte van die erediens gedurende die tweede eeu en die Reformasie

Die beeld van die Nuwe-Testamentiese erediens wat soveel spore van beïnvloeding deur die Joodse sinagogale erediens vertoon, is in die vroeë kerk eenvoudig voortgesit (Patterson, 1994:33). Die erediens het in hierdie tydperk twee brandpunte: die Woordverkondiging, met elemente daaromheen en die Nagmaalsviering, met elemente daaromheen (Webber, 1982:49; vgl. Barnard, 1981:166-167).

Elemente van die erediens wat in die tweede eeu as belangrik beskou is, sluit die volgende in:

- Die *erediens het sentraal gestaan* in die lewe van die gelowiges en is gesien as 'n fees.
- Die *koinonia in die erediens* was van kardinale belang. Elke gelowige het deelgeneem aan die erediens.
- Die erediens was nie 'n individuele gebeurtenis nie, maar 'n *korporatiewe byeenkoms van gemeenskap met God en met mekaar*. Skriflesing, prediking en gebede is gerig op die onderlinge gemeenskap en was korporatief. Die vredeskus het die onderlinge gemeenskap verstewig.
- Die *Nagmaal was 'n deurslaggewende element* van elke erediens, aangesien dit die opbou van die gemeente ten doel gehad het.

Hoewel die Reformasie hoofsaaklik 'n hervorming van die teologie was, was dit onafwendbaar dat 'n hervorming van aanbidding daaruit sou voortvloei (Webber, 1982:73). Die belangrikste beginsel van aanbidding waarop die Hervormers aangedring het, was dat die aanbidding nie bloot 'n ontmoeting tussen God en die priester mag wees nie, maar tussen God en sy volk (Deddens, 1993:23). Die Reformasie het die gemeente se toeskouerstatus in die erediens, haar onvermoë om deel te neem, verander. Die gemeente se status as deelnemende party aan die verbond is herstel en haar plek in die erediens is aan haar teruggegee.

Calvyn se hoofbron vir sy denke oor die erediens was die werk van Bucer in Straatsburg (Webber, 1982:77). Hy het ook klem daarop gelê dat terugkeer moet word na die eise van die Skrif en dat die elemente van die erediens duidelik moet wees en nie te moeilik vir die mense om te verstaan nie (Deddens, 1993:23). Die gemeente moet by alles in die erediens betrokke wees en daarom moet alles in die erediens hoorbaar

en verstaanbaar wees (Beukes, 1993:74). In die inleiding van Calvyn se diensboek wat hy in 1542 gepubliseer het, stel hy dit dat hy die gebruike van die eerste kerk wil volg in die aanbidding. Daarom was hy ten gunste van 'n gereelde, selfs weeklikse viering van die Nagmaal.

Calvyn gaan uit van die standpunt dat God in alles sentraal moet staan. Die ware doel van die menslike lewe is om die eer van God te dien – hierdie waarheid vorm die primêre gedagte van Calvyn se lewens- en wêreldbeskouing en is ook die uitgangspunt van sy liturgie (Brienen, 1987:159). Gemeenskap met God is dus die kern waarom alles draai.

Elemente van die erediens wat gedurende die Reformasie opvallend was en vir dié artikel van belang is, sluit die volgende in:

- Die erediens gaan om 'n *ontmoeting tussen God en sy volk* – 'n ontmoeting waarin die gemeente as geheel betrokke is. Daarom moet die elemente van die erediens eenvoudig, duidelik en verstaanbaar wees en tot stigting van die gemeente dien.
- Die erediens gaan oor *die gemeenskap met God* en daarom is sang belangrik en dien dit om God te eer en die naaste tot voordeel te wees.
- *Die deelname van elke gelowige is belangrik*. Elke gelowige het ook 'n verantwoordelikheid teenoor sy naaste en hierdie verhouding moet ook in en deur die erediens gedien word.
- *Die erediens moet die opbou van die gemeente dien* en alles wat nie die opbou dien nie, moet weggelaat word.

Die snitte uit die Ou Testament (Esra en Nehemia) en die Nuwe Testament (1 Kor. 11-14), asook 'n oorsig oor die liturgie van die tweede eeu en die Reformasie, kan soos volg saamgevat word: In die middelpunt van die lewe van die gemeente staan die erediens en in die middelpunt van die erediens staan God Drie-enig. Die erediens is en bly die kulminasiepunt van die gemeente se geestelike en godsdienstige belewenis (Hendriks, 1992:102). Daarom het die erediens 'n kardinale rol om in gemeentebou te speel en kan gemeentebou nooit buite die erediens om gaan nie.

2.5 Basisteoretiese gevolgtrekking

Die volgende basisteoretiese perspektiewe kom na vore:

- Die erediens is in die eerste plek 'n *ontmoeting* tussen die drie-enige God en sy verbondsvolk en behoort daarom die verhouding van die gelowige tot God te *bou*.

- Elke gelowige het 'n *individuele bydrae* om te lewer in die erediens en is betrokke in die erediens. Op hierdie wyse word die individu *gebou* om sy gawes te gebruik en sodoende sy doel te bereik.
- Tog is die erediens primêr 'n *korporatiewe byeenkoms van gemeenskap met God en met mekaar*. Daarom is ware *koinonia* en die beleving daarvan in die erediens kardinaal. In die erediens behoort onderlinge *opbou* onder die gelowiges plaas te vind.
- Die erediens het 'n sterk *getuieniskarakter* teenoor die wêreld en moet so ingerig word dat ongelowiges daardeur bereik kan word. Sodoende word die gemeente ook kwantitatief deur die erediens *opgebou*.
- Dit is dus duidelik dat die erediens 'n kragtige instrument in gemeentebou is – sowel vir opbou as vir uitbou. In hoe 'n mate die erediens as instrument in gemeentebou in die praktyk aangewend word, word in die volgende paragraaf ondersoek.

3. Metateoretiese perspektiewe op die erediens as instrument in gemeentebou in die GKSA

Ten einde metateoretiese perspektiewe op die rol van die erediens noukeuriger te omlin, word gebruik gemaak van die volgende:

- Sinodebesluite van die GKSA (1985 en 1997) ten opsigte van gemeentebou en die rol van die erediens daarin.
- Gegewens wat op grond van 'n empiriese ondersoek bekom is.

3.1 Sinodebesluite van die GKSA

Die besluite van die Nasionale Sinode van die GKSA (1985 en 1997) oor die erediens word ontleed om tot 'n algemene gevolgtrekking te kom (GKSA, 1985; 1997). Die sinode van 1997 neem as uitgangspunt 'n dinamiese liturgie, met ander woorde 'n liturgie wat in Gees en waarheid beoefen word (GKSA, 1997:738). Die samekoms van God met sy gemeente en van die gemeente met God en met mekaar moet 'n ontmoeting wees met liturgiese handeling wat daartoe dien dat almal God deur sy Woord en Gees ontmoet, aanbid, verheerlik, eer en dien (GKSA, 1997:741).

Liturgiese beslissing moet ruimte gee vir volle deelname van lidmate aan die samekoms, anders sou die samekoms rigories baie ordelik skyn te verloop, maar in werklikheid kan dit, Skriftuurlik gemeet, 'n samekoms van wanorde wees (GKSA, 1997:738).

Dié sinode het besluit dat die liturgiese gang vir die erediens uit die volgende hoofmomente (met onderafdelings) bestaan:

- die ontmoetingsdiens (*introitus*) (votum, groetseën, lofliedere en geloofsbelydenis);
- die verootmoedigings- en versoeningsdiens (aanhoor van God se eise, skuldbelydenis, vryspraak van God en afkondiging van die Wet as reël van dankbaarheid);
- die woorddiens (die gebed om die verligting van die Gees, die selfstandige Skriflesing, die Skriflesing waaruit die prediking voortvloei, die prediking en die sakramente);
- die antwoorddiens (*responsoria*) (die amen van die gemeente, die gebed, sang, liefdegawe of Christelike handreiking).

Uit die bespreking van hierdie elemente (vgl. Leuschner, 2001:44-48) is dit duidelik dat die GKSA in sy besluite die volgende beklemtoon: daar is 'n sterk bewustheid van die teenwoordigheid van God in die erediens. Die erediens gaan primêr om die aanbidding van God deur die gemeente. Die erediens word oorwegend in korporatiewe sin verstaan, maar die onderlinge opbou, die mekaar ontmoet, kom minder sterk na vore. Die getuiskarakter van die erediens na buite word nie in die besluite verreken nie. Die erediens word slegs behandel as 'n interne aangeleentheid tussen gemeentelede.

3.2 'n Beperkte empiriese ondersoek in die GKSA

'n Empiriese ondersoek was nodig om 'n blik op die situasie in die GKSA te kry. Vir dié ondersoek is 'n *kwalitatiewe* metode gebruik, waar induktief te werk gegaan is – dit beteken dat gegewens wat gedurende onderhoude met betrokke mense verkry is, (induktief) tot sekere bevindinge gekom is (Heyns & Pieterse, 1990:81). Semi-gestruktureerde onderhoude met 'n voorafgekose groep individue is gevoer. 'n Raamwerk van vrae is gebruik, wat dan verduidelik en in fyner besonderhede geformuleer is tot die presiese bedoeling van die respondent bepaal is (vgl. Heyns & Pieterse, 1990:83).

Die doel van empiriese ondersoek is altyd om kennis te genereer wat dit moontlik sal maak om 'n huidige, onbevredigende situasie, na meer aanvaarbaar te verander (Heitink, 1999:223-225). Heitink (1999:221) toon dat die woord *empiries* afgelei is van die Griekse woord ἐμπειρία wat *ervaring* beteken. Met empiriese navorsing word deur ervaring bepaal hoe die basisteorie in die praktykteorie funksioneer. Hierdie empiriese perspektief koppel die basisteorie aan die praktykteorie.

Praktiese teologie het veral te make met kommunikatiewe handeling in diens van die evangelie in die huidige tyd en dit kan alleen met empiriese metodologie ondersoek word (Heyns & Pieterse, 1990:73).

Daar bestaan verskeie empiriese navorsingsmetodes: beskrywend, verkennend en die toets van hipoteses. Beskrywende navorsing fokus op 'n sistematiese beskrywing van 'n tema op grond van empiriese data (Heitink, 1999:229). Verkennende navorsing lê klem op die verduideliking en interpretasie van gegewens waarvan min bekend is en waarvoor geen teorie ontwikkel is nie (Heitink, 1999:230). In navorsing waar die geldigheid van bepaalde hipoteses getoets word, word bepaal of daar bande tussen die werklikheid en die teoretiese grond bestaan (Heitink, 1999:230-231).

Vir hierdie artikel is verkennend navorsing gedoen om te bepaal wat die huidige stand van die erediens as instrument in gemeentebou in twee gemeentes in die GKSA is. 'n Paneel van tien persone is saamgestel, vyf uit elk van twee gemeentes van die GKSA. Die gemeentes wat as beperkte gevallestudie vir hierdie artikel gekies is, is 'n stadgemeente en 'n semi-stadgemeente (vir 'n meer omvattende empiriese weergawe, kyk Leuschner, 2001:51-57). Uit elk van hierdie gemeentes is vyf persone geneem: die predikant, as liturg van die erediens; een ouderling, as regeerder in die gemeente en toesighouer oor die erediens; een diaken, aangesien die diakens die opdrag het om toe te sien dat die gemeente "hulle eenheid in Christus in daadwerklike liefde beoefen" (Formulier vir die bevestiging van diakens – Psalmboek, 1999:669); een vrouelidmaat, om beter balans tussen die geslagte te bewerk, aangesien die predikante, ouderlinge en diakens almal mans is; en een skoolgaande lidmaat, aangesien die jeug eredienste anders ervaar as ouer lidmate. Die skoolgaande lidmate was twee skoolmeisies, ten einde die balans tussen manlike en vroulike respondente so na as moontlik aan gelyk te kry. Die finale verhouding was dus ses manlike en vier vroulike respondente.

Met elkeen van die tien persone is 'n individuele onderhoud van ongeveer 'n uur gevoer. In die gesprekke is op al die aspekte wat die hoofemas raak, in diepte ingegaan. Die basiese vraeraamwerk, waarop die gesprek gestruktureer is, was die volgende:

- 1.1 In watter mate funksioneer jou gemeentelike erediens as 'n ontmoeting tussen God en sy volk?
- 1.2 Hoe kan dit verbeter word?
- 2.1 In watter mate is daar ruimte in jou gemeentelike erediens vir die deelname van elke gelowige met sy gawes?
- 2.2 Hoe kan dit verbeter word?
- 3.1 Hoe bou die gelowiges mekaar op in jou gemeentelike erediens?
- 3.2 Hoe kan dit verbeter word?

- 4.1 Hoe funksioneer jou gemeentelike erediens as 'n getuienis teenoor die wêreld?
- 4.2 Hoe kan dit verbeter word?
5. Enige ander opmerkings wat jy dink belangrik is.

Die volgende samevattende gevolgtrekkings kan gemaak word op grond van die resultate wat uit die onderhoude verkry is (vgl. Leuschner, 2001:51-56):

- Die erediens word sterk beleef as 'n ontmoeting van God met sy volk. Tog kom die dialoogkarakter en die korporatiewe dimensie van die erediens nie genoegsaam tot sy reg nie. Hoewel die persoonlike opbou van die gelowige wel plaasvind, demp die eenrigtingverkeer die uitwerking daarvan. Indien die klem egter eensydig op die *individuele* beleving van die erediens geplaas word, kan die *gemeenskaplike* onderlinge opbou gestrem word.
- Daar is min ruimte in die erediens vir die deelname van individuele gelowiges met hulle gawes, maar hierdie gebrek word deur ander strukture, byvoorbeeld kleingroepe, diensgroepe, omgegroepe, ensovoorts ondervang. Dit is egter belangrik vir gemeentebou dat daar meer deelnemers aan die erediens sal wees en dat die gawes wat in die gemeente bestaan, nie ontken of onderdruk word nie. Meer individuele deelname aan die erediens sal tot opbou van die deelnemers lei, maar ook tot opbou van die gemeente deurdat elke element van die erediens optimaal sal funksioneer. Wanneer elke element gehanteer word deur persone in die gemeente met die besondere gawes daarvoor, sal alles nie in die hande wees van een persoon, wat nie alle gawes het nie.
- Die opbou van die gelowiges onderling vind hoofsaaklik *buite* en *rondom* die erediens plaas.
- Die erediens het 'n spesifieke fokus op die volk van God, maar moet steeds ontvanklik en uitnodigend tot die wêreld wees, iets wat tans nie so ervaar word nie. Dit lei daartoe dat die *opbou* in die erediens nie werklik as *uitbou* ervaar word nie. Die gevolg is dat 'n belangrike dimensie van gemeentebou verlore gaan.
- Die volgende is algemene probleme wat by al die fokusareas as probleme aangedui is: formalisme, individualisme, gebrekkige toerusting en inligting, atmosfeer in die erediens.

Hoewel die sinodebesluite in beginsel die ontmoetingskarakter tussen God en sy volk, die deelname van die individu met sy/haar gawes en die onderlinge opbou tussen gelowiges sterk beklemtoon, toon die beperkte

empiriese ondersoek dat dit nie altyd en sterk genoeg in die praktyk tot sy reg kom nie. Aan die verhouding van die erediens tot die wêreld word selfs in teorie baie min aandag gegee en dit is dalk die rede waarom die erediens in die praktyk as intimiderend vir die buitestander ervaar word. Weens die gebrek aan toerusting, toeligting en inligting ontbreek kennis en begrip by sommige lidmate. Hierdie situasie kan lei tot formalisme en die vashou aan ondeurdagte tradisionele gebruike, omdat daar nie prinsipiëel oor die doel, funksie en inkleding van die erediens gedink word nie. Individualisme lei daartoe dat die erediens nie as 'n korporatiewe gebeurtenis beleef word nie – 'n faktor wat die onderlinge opbou en die opbou na buite ook aan bande lê. Bogenoemde aspekte lei daartoe dat te min aandag aan die atmosfeer in die erediens gegee word, wat weer 'n negatiewe uitwerking het op die uitleef van al drie verhoudings, te wete die verhouding van die gelowige met God, van gelowiges onderling en van gelowiges tot die wêreld.

4. Praktykteoretiese perspektiewe op die erediens as instrument in gemeentebou

4.1 Toerusting van gelowiges met betrekking tot die Skriftuurlike beginsels vir die erediens

Volgens De Klerk (1987:310) word dikwels veronderstel dat lidmate 'n basiese kennis van die aard van die erediens het. In werklikheid is dit in die meeste gevalle nie so nie, soos wat die situasie-analise aan die lig gebring het. Gevolglik gaan 'n groot deel van die gemeentelike deelname aan die erediens verlore, omdat daar by lidmate 'n gebrek is aan kennis en insig met betrekking tot die erediens. Sonder 'n grondige kennis van die liturgie bly lidmate onbetrokke in die erediens. Sonder die betrokkenheid van die gelowiges in die erediens kan die gemeente nie werklik groei en geestelik opgebou word nie (1 Kor. 12-14). Daarom is dit van kardinale belang dat predikante en ander begaafde persone opnuut daaraan aandag sal skenk om gemeentes deur middel van doelgerigte opleiding toe te rus, sodat hulle kennis van die erediens kan lei tot 'n verrykte en onderling verrykende belewing daarvan.

Prakties kan die toerusting soos volg plaasvind: prediking, byvoorbeeld reekspreke oor die erediens, die liturgie en gemeentebou; kategetiese onderrig waarin die erediens as tema uitvoerig behandel word; huisbesoek deur die predikant en/of die ouderling; Bybelstudie oor die erediens; toerustingskursusse in die gemeente, byvoorbeeld op Saterdagoggende of in die week; artikels in die gemeentenuusbrief; onderrigssessies voor die aanvang van die diens oor die doel en funksie van die erediens en hoe dit prakties tot uitvoer kom; toeligting terwyl met die

diens besig is, byvoorbeeld 'n aankondiging soos die volgende: “Nou sing ons tot eer van God en tot opbou van mekaar”.

4.2 Erediens van die lewe

Uit die situasie-analise het dit duidelik geword dat die verband tussen die gemeentelike erediens op Sondag en die erediens van die lewe deur die week sterk beklemtoon moet word. Kerkwees gaan oor meer as net die erediens op 'n Sondag en daarom moet die erediens op Sondag uitloop op die erediens van die lewe gedurende die week, wat weer moet uitloop op die erediens op Sondag. Daarom begin en eindig die erediens nie met 'n sogenaamde aanvangseën en slotseën nie, maar met 'n groetseën en wegstuurseën – die erediens op Sondag is die amptelike samekoms van die gemeente as volk van God en 'n voortsetting van die volkse erediens dwarsdeur die week – die erediens van die lewe. Prakties kan die verband tussen die samekoms van die volk in die erediens en die erediens van die lewe gefasiliteer word deur: Bybelstudie en huisgodsdienste na die diens oor die betekenis van die samekoms vir elkeen se lewe. Sekere lidmate kan geïdentifiseer word om die preke voor die tyd te ontvang en dan in of na die erediens 'n toepassing te gee hoe hoe dié preke in hulle lewe 'n verskil maak. Geleentheid kan vir die gemeente geskep word om met hulle lewensvrae na die predikant te kom sodat dit in die diens deur selfstandige Skriflesing, sang, gebede en prediking betrek kan word.

4.3 Formalisme

'n Verdere algemene probleem wat uit die situasie-analise na vore gekom het, is die probleem van formalisme. Die redes hiervoor kan onder andere die volgende wees: die onnadenkende vashou aan tradisie, die weerstand teen verandering of eenvoudig die feit dat die predikant of liturgiese groep nie genoeg tyd en aandag aan die sin en funksie van die elemente in die erediens spandeer nie. “Die waarheid is dat die meeste gereformeerde predikante (soos die naam van die amp reeds aandui!) opgelei is om oor hulleself te dink as predikers en nie as liturgen nie” (Burger, 1999b:12). Dit vra 'n redelik ingrypende verskuiwing in die ingesteldheid van die predikant om nie net na die erediens te gaan om die Woord van die Here aan die gemeente te bedien nie, maar ook om hulle voor te gaan, te lei en te begelei in gebede en aanbidding.

Om hierdie probleem op te los, kan die volgende gedoen word: deeglike toerusting van lidmate; die inruim van genoegsame tyd in die program van die predikant om voldoende aandag aan die verloop van *elke* erediens te spandeer, en die daarstel van 'n liturgiediengroep. Hierdie diengroep kan weekliks vergader om die verloop van die erediens te

bespreek en besluite daaroor te neem in die lig van die gemeentebouende funksie en doel van die erediens.

4.4 Individualisme

Uit die metateoretiese resultate het dit duidelik geword dat individualisme ervaar word as 'n algemene probleem wat al die aspekte van die erediens nadelig beïnvloed. Om hierdie probleem te voorkom, kan die volgende gedoen word: skep 'n geleentheid voor en in die diens om met die lidmate *koinonia* te beleef, deur byvoorbeeld in die samekoms van die gemeente die name van nuwe intrekkers, besoekers, siekes en lidmate wat besondere vreugde beleef het, bekend te maak. Die voorganger kan die gemeenskaplike aard van die erediens beklemtoon, byvoorbeeld deur die waarde van sang, gebede en die afdra van liefdegawes te benadruk. Groepsbesprekings in en na die erediens, byvoorbeeld preekbesprekings en die bekendstelling van die dienswerk van die gemeente kan geïnisieer word.

4.5 Atmosfeer in die erediens

Daar is reeds daarop gewys dat die atmosfeer in die erediens 'n belangrike invloed uitoefen op die opbou wat plaasvind. Tog is gevind dat betreklik min aandag en tyd aan die atmosfeer in die erediens gespandeer word (vgl. 3.2). Prakties kan die volgende gedoen word om atmosfeer in die erediens te fasiliteer: Stilte speel 'n belangrike rol. Stilte is die geestelike ruimte waarin die mens se gees hom die beste op sy ontmoeting met God kan voorberei (De Klerk, 2000:463). Daarom behoort daar voldoende geleentheid vir stilte in die liturgie te wees. "Kuns in die liturgie (woorde, simbole, geboue) stimuleer ons ervaring van God se geheime, ons bewondering vir Hom en help om die gewyde te beleef" (De Klerk, 2000:464). Simbole dien daarom die opbou in die verhouding van die gelowige tot God. Simbole spreek tot die regterhemisfeer van die brein – dié deel wat meer beeldend en kreatief funksioneer en dalk in 'n meerdere mate in staat is om iets van God te verstaan as die meer logiese en analitiese kant van ons brein (Burger, 1995:90). In die beoordeling van die aanwending van simbole moet die volgende in ag geneem word: eenvoud en matigheid, dit moet die mens nie oorweldig nie, maar moet help om bewus te word van die wonder van God se teenwoordigheid by sy kinders, wat deur die Woord en Gees gerealiseer word (Burger, 1995:90). Voorbeelde van sulke simbole is die oop Bybel op die kansel, die doopvont, die Nagmaalsbeker en bord, die eenvoudige kanselkleed, die argitektuur van die kerk en blomme by geskikte geleenthede.

Taal dra nie net betekenis nie, maar ook gevoelens oor. Die manier waarop taal aangewend word, skep 'n bepaalde atmosfeer en die atmosfeer is medebepalend vir die betekenisinhoud wat oorgedra word. Té deftige en formele taal skep afstand tussen sender en hoorder en té plat taal bring die diepgang van die ontmoeting in gedrang. Keurige gebruik van metafore, beelde en dialoog kleur die samekoms van die gemeente gunstig. Ook sang en musiek speel 'n rol. Die keuse van Psalms en Skrifberymings is baie belangrik om die handeling van die gemeente te verwoord. Die taal en melodie van die lied skep 'n sterk atmosfeer en bied die geleentheid vir deelnemers om uit die hart met God en met mekaar te kommunikeer. Atmosfeer het dus te make met onder andere die argitektuur van die kerkgebou, die versiering en inrigting van die gebou, die musiek en sang, die gesindheid en houding (die uitstraling) van die kerkgangers en hulle betrokkenheid en deelname aan die liturgiese gebeure (Vos & Pieterse, 1997:120). As gevolg van die oorbeklemtoning van die intellektuele en kognitiewe aspekte van kommunikasie, word musiek in die gereformeerde erediens hoofsaaklik aangewend om sang te begelei.

Vervolgens word spesifieke riglyne gegee insake die vier basisteoretiese riglyne wat afgelei is.

4.6 Die erediens as 'n ontmoeting tussen God en sy volk

Die ontmoetingskarakter moet so veel moontlik tot sy reg kom om die opbou in die gelowige se verhouding tot God te bewerk en te versterk. Die volgende praktiese riglyne kan gevolg word: die voorganger in elke handeling speel 'n belangrike rol om te verseker dat die gemeente die erediens as 'n ontmoeting met God en 'n dialoog tussen God en sy volk beleef. Die dialoogkarakter van die erediens behoort deur toeligting duidelik gemaak te word. Die gemeente kan tot 'n groter mate aan sommige van die liturgiese handeling deelneem om sodoende die korporatiewe, dialogiese ontmoeting te bewerkstellig. Die votum, die geloofsbelydenis, die amen na die preek en na die seën en die Onse Vader kan saam opgesê of saamgesing word. Beurtsang kan ook sinvol gebruik word om die dialoogkarakter duidelik te beklemtoon.

4.7 Die betrokkenheid van elke gelowige in die erediens

Elke gelowige het gawes van die Gees ontvang om tot voordeel en opbou van almal te gebruik. Voldoende ruimte moet in die erediens geskep word waarbinne elke gelowige met sy/haar besondere gawes diensbaar kan wees tot opbou van die hele gemeente. Sekere liturgiese handeling in die erediens, veral die selfstandige Skriflesing, die voorlees van formuliere en die gebede, kan deur medegelowiges, ook vroue

en kinders, verrig word. Dit moet egter met omsigtigheid gedoen word en die betrokke persone moet eers die nodige toerusting ontvang.

Sekere persone kan geleentheid gegee word om die preek op hulle eie situasie toe te pas. Daar kan byvoorbeeld aan vier persone geleentheid gegee word om in die erediens na die preek die toepassing te maak. Voorbidding vir spesifieke persone en sake speel 'n belangrike rol in onderlinge opbou deurdat dit 'n bewustheid en deernis by medegelowiges skep.

4.8 Die erediens en die wêreld

Uiteindelik is die funksie van die kerk op aarde om die evangelie aan die wêreld te verkondig en moet die gemeente 'n oog hê vir die wêreld, ook in die erediens. Lidmate behoort warmte uit te straal en besoekers en vreemdelinge te verwelkom. Die besoeker moet voel hy mis iets as hy nie daar is nie. Inligtingsborde buite die kerk wat die denominasie en eredienstye aandui en 'n algemene uitnodiging tot die eredienste rig, kan sinvol wees om besoekers van inligting te voorsien. Die gesindheid van die gemeente is belangrik. Deur toerusting moet die bewustheid van die wêreld en die moontlikheid van besoekers aan die erediens ingeskerp word.

5. Finale gevolgtrekking

Die erediens staan sentraal in die lewe van die gemeente. Die Skrif en die geskiedenis maak dit baie duidelik dat dit 'n primêre instrument in die gemeentebouproses is. Indien die erediens nie as sodanig funksioneer nie – wat volgens die situasie-analise, tans in die praktyk van die GKSA wel die geval is – voldoen die erediens nie aan sy ware aard en doel nie en moet daar dringende verstellings aangebring word. In die huidige situasie is dit belangrik dat die gemeentebouende funksie van die erediens begryp en bestudeer word. Toerusting van lidmate en predikante oor die ware aard en funksie van die erediens, kreatiewe denke oor elke erediens deur almal verantwoordelik vir eredienste (predikante, orreliste, liturgiediensgroepe, ensovoorts) en die evaluering van die bestaande infrastruktuur en die gebruikersvriendelikheid daarvan is almal sake wat spoedige en gereelde aandag in gemeentes en in kerkverbande verdien. Indien die korporatiewe, dialogiese, kwalitatief en kwantitatief opbouwende ontmoetingskarakter van elke erediens verstaan en beleef word, sal die erediens die gemeente bou en laat groei na dit wat hulle reeds in Christus is, en sal die gemeente vir mekaar en vir die wêreld tot seën wees.

Bibliografie

- BARNARD, A.C. 1981. Die erediens. Pretoria : NG Kerkboekhandel.
- BEUKES, M.J. du P. 1993. Erediens 1. Pretoria : Kital.
- BEUKES, M.J. du P. 1995. Evaluering van verskillende gemeenteboumodelle met die oog op die daarstelling van 'n eie model vir die Nederduitsch Hervormde Kerk van Afrika. *Hervormde Teologiese Studies*, 51(3):806-824.
- BRIENEN, T. 1987. De liturgie bij Johannes Calvijn: zijn publicaties en zijn visies. Kampen : De Groot Goudriaan.
- BURGER, C. 1995. Gemeentes in transitio. Vernuwingsgeleentheid in 'n oorgangstyd. Kaapstad : Lux Verbi.
- BURGER, C. 1999a. Gemeentes in die kragveld van die Gees. Stellenbosch : Buvton.
- BURGER, C. 1999b. Erediens in gereformeerde styl. *Praktiese Teologie in Suid-Afrika*, 14(1):1-22.
- BYBEL. 1983. Die Bybel: Nuwe vertaling. Kaapstad : Bybelgenootskap van Suid-Afrika.
- DE KLERK, B.J. 1987. Die Heilige Gees in die verhouding Skriflesing, prediking en gebed in die erediens. Potchefstroom : PU vir CHO. (Th.D. – proefskrif.)
- DE KLERK, B.J. 2000. Liturgiese identiteitsvorming as antwoord op die invloed van die verbruikerskultuur. *In die Skriflig*, 34(4):451-468, Des.
- DEDDENS, K. 1993. Where everything points to Him. Translated by Theodore Plantinga. Neerlandia : Inheritance.
- GEREFORMEERDE KERKE IN SUID-AFRIKA. 1985. Handeling van die twee-enveertigste Nasionale Sinode. Potchefstroom : Herald.
- GEREFORMEERDE KERKE IN SUID-AFRIKA. 1997. Handeling van die ses-enveertigste Nasionale Sinode. Pretoria : V&R.
- GKSA
kyk GEREFORMEERDE KERKE IN SUID-AFRIKA.
- HEITINK, G. 1999. Practical Theology: history, theory, action domains. Translated by Reinder Bruinsma. Grand Rapids, MI : Eerdmans.
- HENDRIKS, J. 1992. Strategiese beplanning in die gemeente. Die beginsels en praktyk van gemeentevernuwing. Wellington : Hugenote-Uitgewers.
- HEYNS, L.M. & PIETERSE, H.J.C. 1990. Eerste treë in die Praktiese teologie. Pretoria : Gnosis.
- KELLERMAN, J.S. 1993. Gemeentebou: vertrekpunte vanuit 'n basisteorie. *Nederduitse Gereformeerde Teologiese Tydskrif*, 34(3):331-344.
- LEUSCHNER, F.W. 2001. Die erediens as instrument in gemeentebou. Potchefstroom : PU vir CHO. (M.Th. – skripsie.)
- NEL, M. 1986. Teologiese perspektiewe op gemeentebou. Pretoria : NG Kerkboekhandel. (Universiteit Pretoria Teologiese Studies, 2.)
- NEL, M. 1987. Die verhouding van gemeentebou tot die ander dissiplines van die vak Praktiese Teologie en ander teologiese vakke. (In Smuts, A.J., red. *Praktiese Teologie in Suid-Afrika 2: Gemeentebou*. Pretoria : NG Kerkboekhandel. p. 26-37.)
- NEL, M. 1994. Gemeentebou. Halfway House : Orion.
- NEL, M. 1995. Gemeentebou: 'n Reformatoriese bediening. *Hervormde Teologiese Studies*, 51(3):858-864.
- NOORDEGRAAF, A. 1990. Overwegingen rondom het thema gemeenteopbouw. *Theologia Reformata*, 33:123-145.

- PATTERSON, L.G. 1994. The worship of the Early Church (to A.D. 500). (In Webber, R.E., ed. The complete library of Christian worship. Volume 2. Twenty centuries of Christian worship. Nashville, TN : Star Song. p. 31-43.)
- PSALMBOEK. 1999. Die berymde Psalms in gebruik by die Nederduitse Gereformeerde Kerk, die Gereformeerde Kerke in Suid-Afrika, die Nederduitsch Hervormde Kerk van Afrika, en Skrifberymings in gebruik by die Gereformeerde Kerke in Suid-Afrika. Potchefstroom : Calvyn-Jubileumboekefonds.
- TE VELDE, M. 1989. Gereformeerde gemeenteopbouw: Een eerste koersbepaling voor een nieuwe theologish vak. Barneveld : De Vuurbraak.
- TE VELDE, M. 1992. Gemeenteopbouw 1: Doelgericht en samehangend werken in de christelike gemeente. Barneveld : De Vuurbraak.
- VAN DER MERWE, J.C. 1999. 'n Prakties-teologiese begroning vir Gemeentebou as kommunikatiewe handeling in diens van die evangelie. *Hervormde Teologiese Studies*, 55(2&3):380-399.
- VENTER, C.J.H. 1992. Diakonologie en rasionaliteit – 'n verkenning. *In die Skriflig*, 26(1):29-51.
- VENTER, C.J.H. 1996. Die Woord in die werklikheid. Wetenskapsteoretiese perspektiewe op Diakonologie. *In die Skriflig*, 29(1 & 2):181-203.
- VORSTER, J.M. 1996. Is die kerk funksioneel? Gedagtes oor gereformeerde kerkvernuwing in 'n post-moderne konteks. Potchefstroom : PTP.
- VOS, C.J.A. & PIETERSE, H.J.C. 1997. Hoe lieflik is u woning. Pretoria : RGN.
- WEBBER, R.E. 1982. Worship old and new. Grand Rapids, MI : Zondervan.
- ZERFASS, R. 1974. Praktische Theologie als Handlungswissenschaft. (In Klostermann, F. & Zerfass, R. Praktische Theologie heute. München : Kaiser. p. 164-177.)

Kernbegrippe:

erediens; instrument in gemeentebou
koinonia gedurende die erediens
liturgie: dialogiese aard

Key concepts:

koinonia during the worship service
liturgy: dialogical nature
worship service; instrumental in building up the congregation

